

NESİM OVADYA İZRAİL • 24 Nisan 1915

NESİM OVADYA İZRAİL 1952 doğumlu. İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi'ni 1973'te bitirdi. Aynı üniversitede lisansüstü eğitimini 1976'da tamamladı. 2009 yılına kadar sektöründe çok sayıda inşaat bitirdi. *1915 Bir Ölüm Yolculuğu - Krikor Zohrab* başlıklı kitabı 2011'de yayımlandı. Ayrıca "Osmanlı ve Cumhuriyet Tiyatrosunda Şahinyanlar - Şahinyan ve Berberyan Aileleri" başlıklı yayımlanmamış bir çalışması var.

İletişim Yayınları 1922 • Tarih Dizisi 82

ISBN-13: 978-975-05-1277-3

© 2013 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2013, İstanbul

EDITÖR Kıvanç Koçak

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Talat Paşa imzasıyla 24 Nisan 1915 talimatı

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Ayla Karadağ

DİZİN Birhan Koçak - Ayla Karadağ

BASKI ve CILT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

NESİM OVADYA İZRAİL

24 Nisan 1915

İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara

Talat Paşa imzasıyla 24 Nisan 1915 talimatı

İçişleri Bakanlığı
Emniyet Genel Müdürlüğü
3052 Özel Kalemi
Osmanlı Ordusu Başkomutanlığına

Arzınıza

Ermeni komitelerinin Osmanlı memleketlerindeki siyasî ihtilâl teşkilâtları ile öteden beri, kendilerine idarî bir özerklik teminine yönelik teşebbüsleri, harbin ilânını takiben Taşnak Ermeni Komitesinin Rusya'da bulunan Ermenilerin derhâl aleyhimize hareketine ve Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin de ordunun zayıf düşmesini bekleyerek o zaman bütün kuvvetleri ile ihtilâle kalkışmalarına dair aldıkları kararları, her fırsattan yararlanmak suretiyle vatanın hayatına ve geleceğine tesir edecek hain hareketlere cüretleri, özellikle devletin harp hâlinde bulunduğu şu sırada Zeytun ile Bitlis, Sivas ve Van'da meydana gelen son isyan hareketleri ile bir kere daha kesinleşmiştir. Esas olarak merkezleri yabancı ülkelerde bulunan ve bugün unvanlarında bile ihtilâlcilik sıfatını koruyan bütün bu komitelerin çalışmalarının Osmanlı Devleti aleyhine olarak, her türlü sebebe ve vasıtaya başvurmak suretiyle, son emelleri olan özerkliği elde etmek amacı etrafında toplandığı, Kayseri, Sivas ve diğer yerlerde ortaya çıkarılan bombalar, Rus ordusuna gönüllü alaylar teşkil ederek Ruslarla birlikte memlekete saldıran, aslında Osmanlı uyruğundan olan Ermeni komite başkanlarının harekâtı ve Osmanlı ordusunu arkadan tehdit etmek suretiyle pek büyük ölçüde aldıkları tertipleri ve yayınları ile meydana çıkmıştır.

Bunun üzerine devletin kendisi için duygusal bir mesele teşkil eden bu cins tertipler ve teşebbüslerin devam etmesine hiçbir zaman göz yummayacağı, hoş görmeyeceği ve fesat kaynağı olan komitelerin hâlâ varlıklarını kanuna uygun kabul edemeyeceğinden, sözlü olarak da ifade edildiği gibi, bütün siyasî teşkilâtların kaldırılmasını acil ihtiyaç olarak hissetmiş ve gerekli tedbirleri almıştır. Nubar'ın Hınçak, Taşnak ve benzeri komitelerin gerek başkentte ve gerekse illerde bulunan şubelerinin derhâl kapatılmaları, evrak vesairenin kesinlikle kayıp ve imhasına imkân bırakmamak suretiyle alınması, komitelerin başkan ve üyelerinin, bu işe teşebb-

büs eden şahıslar ile emniyet güçlerince tanınan önemli ve zararlı Ermenilerin hemen tutuklanmaları, buldukları yerlerde ikametlerinin devamında sakınca görülenlerin il dâhilinde uygun görülecek yerlerde toplatılarak kaçmalarına meydan verilmemesi, gerekli yerlerde silâh aramaya başlanarak, her türlü ihtimale karşı komutanlar ile haberleşilerek kuvvetli bulunulması, uygulamaların iyi yapılmasının temini ve bitirilmesi ile ortaya çıkacak evrak ve belgelerin incelenmesi sonucunda tutuklanan şahısların askerî mahkemeye verilmeleri uygun görülmüştür. Onaylandığı takdirde, gereğinin yapılmak üzere durumun bildirilmesine izin verilmesi konusu emirlerinize arz olunur.

24 Nisan 1915
İçişleri Bakanı
Talât

İÇİNDEKİLER

KISALTMALARIN AÇIKLAMASI	11
ÖNSÖZ	13
GİRİŞ	19
Birinci Kısım	23
24 NİSAN 1915'E GİDEN YOL	25
Ermeniler: Osmanlı milliyetçiliğinden reform taleplerine	25
Alman hayranlığından, Alman boyunduruğuna	28
Dünya Savaşı'na doğru	29
Savaş ihtimaline karşı Ermeni toplumunun aldığı önlemler	32
Savaşın başlangıcında Osmanlı Ermeni toplumunda genel hava	34
Savaşa girdikten sonra Ermeni memurlar hakkında alınan önlemler	36
Pera'da bir dost meclisi	38
24 Nisan 1915 Cumartesi günü	40
Talat Bey: "Hiç durma git Vartkes"	44
İstanbul Ermenileri yakın gelecekteki tehlikeden tamamen habersiz	46
24 NİSAN 1915	49
Bedri Bey	53
Dr. Haçig Bogosyan'ın tutuklanması	54
Taşnaksutyun yöneticisi Agnuni: "Talat'ın bilgisi var mı?"	56
Gomidas Vartabed'in tutuklanması	59

Dr. Avedis Nakaşyan'ın tutuklanması.....	60
Talat Bey'in 24 Nisan 1915 operasyonunu ilk defa itiraf etmesi.....	61
Mikayel Şamdancıyan Üsküdar'da tutuklanıyor.....	63
Krikor Balakyan Merkez Hapishanesi yolunda.....	64
Aram Andonyan Pangaltı Polis Karakolu'nda.....	67
Pangaltı Cedidiye Sokağı.....	68
Tutuklamalardaki gariplikler.....	69
Merkez Hapishanesi Müdürü İbrahim Bey.....	70
Merkez Cezaevi girişinde kimlik kontrolü.....	71
İstanbul Polis Umum Müdürlüğü 2. Şube Müdürü Reşad Bey.....	72
Tarlabası'ndaki bekçi kulübesi.....	75
Hapishanede Kızıl Pazar.....	76
Son gelen tutuklular.....	79
Şehirde haberlerin yayılması.....	80
Duygu dolu anlar.....	82
Havanın değişmeye başlaması.....	83
Sürgün yolculuğunun hazırlıkları.....	83
Ermeni polisler.....	85
Merkez Hapishane'den çıkış.....	91
Haydarpaşa Tren İstasyonu.....	92
Tren yolculuğu.....	93
Sincanköy'de sürgün kafilesi iki gruba ayrılıyor.....	95
Ayaş.....	98
Çankırı yolcuları Ankara'da.....	98
İlk dinlenme yeri: Ravli.....	101
Kalecik'te gece molası.....	102
Çankırı Hapishanesi.....	103
Çankırı'da ikamet etmek serbest.....	104
İstanbul'da tutuklamalar devam ediyor.....	105
Tutuklananların mesleki dağılımı.....	108
Ermeni Patrikhanesi ve Krikor Zohrab'ın girişimleri.....	110
Talat Bey'in Ermeni milleti temsilcilerine verdiği yanıt.....	112
Büyükelçilerin olayla ilgili ilk yorumları.....	113
Savaşta son durum.....	115
İstanbul'da Ermeni tutuklamalarının kapsamı genişliyor.....	117
Ayaş Hapishanesi'nde yaşam.....	118
Ayaş'ta Taşnaksutyun'a İttihat'tan bir teklif geldi mi?.....	123
Ayaş Hapishanesi'nden ölüme ilk sevkیات.....	124
Çankırı'da yaşam.....	127
Hayg Tiryakyan'ın Vartkes'e mektubu.....	130

İstanbul Ermeni toplumu ilgisiz ve çaresiz.....	132
İstanbul'da Taşnaksutyun'un örgütlenmesi.....	134
Talat Paşa yasal düzenlemeyi ikmal ediyor.....	136
Talat Paşa aldığı yasal destekle planını uyguluyor.....	141
Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ın tutuklanması ve öldürülmesi.....	142
Agnuni, Zartaryan, Minasyan, Dağavaryan, Khajag ve Cangülyan'ın öldürülmesi.....	143
Osmanlı hükümetine göre tutuklanan İstanbul Ermenileri.....	145
Ayaş'ta yaşam devam ediyor.....	146
İstanbul'da 20 idam sehpaı.....	148
Birinci Dünya Savaşı'na girerken İttihatçılar ve Taşnaklar.....	150
Ermeniler homojen bir toplum değildi.....	151
Haziran sonu: Sonun başlangıcı.....	152
ANKARA ÇEVRESİNDE TOPLU KATLIAMLAR.....	157
Çankırı'dan Der Zor'a.....	157
Ankara'da vali krizi.....	161
Ayaş'tan Ankara'ya 30 Ermeni aydını getirilip katledildi.....	164
Ankara Vali Vekili Atıf Bey'in ön hazırlıkları.....	166
Ankara'da Gregoryen Ermeniler toplanıyor.....	167
İstanbulu tutuklu Ermeniler ve Ankaralı Gregoryen Ermenilerin birlikte katledilmesi.....	169
Çankırı'dan ölüme 24 kişilik ikinci grup.....	171
Ayaş Hapishanesi'nden Ankara'ya son 27 Ermeni tutuklu.....	172
Ankara'da Katolik ve Protestan Ermenilerin tehciri ve katliamı.....	173
Ankara'da geride kalan tablo.....	178
Ağustos'ta Çankırı'dan münferit çıkışlar.....	180
Rupen Sevag, Taniel Varujan ve arkadaşlarının öldürülmesi.....	181
Çankırı'da son kalan 32 Ermeni serbest bırakılıyor.....	182
Osmanlı Ermenileri üzerindeki uygulamalara uluslararası tepkiler.....	184
Ankara'nın "başarılı" vali vekili: Atıf Bey.....	186
Diran Kelekyan'ın öldürülmesi.....	189
Çankırı'dan ayrılanlar.....	190
Çankırı'da son kalanlar da ölüm yolculuğuna çıkartılıyor.....	191
24 NİSAN 1915'İN ÖLÜM VE KALIM BİLANÇOSU.....	193
24 Nisan 1915 tutuklamasının bilançosu.....	193
Ankara Ermenilerinin bilançosu.....	196
Ermenilerin katli ve Ermeni paraları.....	197
Ermeni sürgünleri, rüşvet kapısı.....	199
Ankara'da Ermeni tehciri ve katliam izlerinin ortadan kaldırılması.....	200

İSTANBUL'DA ERMENİLERİN TEHCİRİ	205
İstanbul'da Ermeni tehciri uygulaması	208
Her sınıftan İstanbul Ermenisi şehirden gönderildi	214
Ermeni aydınları üzerindeki takip	219
Ermenileri kurtarma örgütlenmesi	221
Ermenilerin tehcirine karşı Türk ve Müslümanlar	222
İstanbul Ermenilerine dokunuldu mu?	224
24 NİSAN 1915'TE İSTANBUL'DA TUTUKLANAN ERMENİ AYDINLARININ İSİM, MESLEK, TUTULDUKLARI YER VE SON DURUMLARI	227
<i>İkinci Kısım</i>	235
24 NİSAN 1915 VE SONRASINDA TUTUKLANIP İSTANBUL'DAN ÇANKIRI VE AYAŞ'A GÖTÜRÜLEN ERMENİ AYDINLARI	237
AYAŞ TUTUKLULARININ HAREKETLİLİĞİ	239
AYAŞ TUTUKLULARI	241
ÇANKIRI TUTUKLULARININ HAREKETLİLİĞİ	403
ÇANKIRI TUTUKLULARI	407
KAYNAKÇA	569
DİZİN	576

KISALTMALARIN AÇIKLAMASI

BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	Bâb-ı Âli Evrâk Odası
DH	Dâhiliye Nezareti
DH. EUM. 2. Şb.	Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube (İkinci Şube'nin görevi Ermeni meselesi, Kürt Meselesi, Protestan muhacirlerin durumu, Ermeni aileleri, Ermeni tehciri esnasında karşılaşılan meselelerin halli ve Kürt aşiretlerinin kontrol altında bulundurulmasıdır.)
DH. ŞFR	Dâhiliye Şifre Kalemi (Şifre Kalemi, umumiyetle Dahiliye Nezareti'nin ve ona bağlı birimlerin diğer vilayetler ve mutasarrıflıklarla yaptığı haberleşme- de aracıdır. Ancak bu çalışmaların yanında bazen diğer nezaret ve devlet dairelerine ait acele ve gizli haberleşmenin şifrelendiği bir aracı büro durumunda da bulunmaktadır. Şifre Kalemi, 1914-1915 tarihleri arasında, Kalem-i Mahsus ve Evrak Odası aracılığı ile Dahiliye Nazırı'na bağlı olarak çalışan müstakil bir büro şeklinde hizmet vermiştir. Şifre Defterlerinde, şifre anahtarları yazılı olarak bulunur.)
DH. SYS	Siyasi Kısım
DH. KMS	Kalem-i Mahsusa
DH. EUM. KLH	Hukuk Kalemi
DH. EUM. ECB	Ecnebi
DH. EUM. MEM	Memurin Kalemi

DH. EUM. VRK.	Evrak Odası
DH. EUM. KLU	Kalem-i Umumi
DH. İD	İdari Kısım
DH. EUM. MH	Muhasebe Kalemi
DH. EUM. AYŞ	Asayiş Kalemi
DH. MB. HPS	Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti
DH. UMVM	Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdürlüğü
HR	Hariciye Nezareti
HR. SYS	Hariciye Siyasi Kısım
HR. H.	Hariciye Hukuk
HB	Harbiye Nezareti
ML	Maliye Nezareti
ML. MKT	Maliye Nezareti Mektubi Kalemi
MV	Meclis-i Vükelâ Mazbatası
ZB	Zaptiye Nezareti

ÖNSÖZ

Her yıl düzenli olarak ve Ermeni meselesiyle ilgili gelişmelerin olduğu günlerde çokça gündeme gelen 24 Nisan 1915 ülkemizde daha fazla bilinir oldu. Osmanlı Devleti vatandaşı Ermenilere uygulanan yakın tarihin en acı verici katliam veya soykırımını ifade eden sembol tarih 24 Nisan 1915'te, bir devletin kendi vatandaşlarına yapabileceği en büyük kötülükler başlamıştı.

“Büyük Felaket” veya “Ermeni Soykırımı” olayında, sayısı milyonla ifade edilen Osmanlı vatandaşı Ermeni'nin yok edilmişken, 24 Nisan 1915'te başlayan ve İstanbul'dan birkaç yüz kişinin ölümüyle sonuçlanan tutuklamalar neden bu derece önemli bir sembol? 24 Nisan 1915 tutuklama operasyonu sadece İstanbul'da değil, ülkenin her tarafında yapılmıştı. Bütün yerleşim merkezlerinde çok sayıda Ermeni aydını, toplumun tanınmış kişileri tutuklanarak hapse atılmış, önceden belirlenmiş sonlarına doğru götürülmüştü. Taner Akçam'ın tespit ettiği gibi, “Ermeni Soykırımı'nın en ayırt edici özelliklerinden birisi onun bir ‘aydın kırımı’ olarak başlaması”ydı.¹

Osmanlı ülkesinin her yanında yapılan bu uygulamada özel olarak İstanbul'da yaşananlar ön plana çıkmış olmasına rağmen İstanbul'da tutuklananların sayısı, bunlar arasından sağ kurtulanların ve öldürülenlerin kaç kişi olduğu büyük bir belirsizlik gösteriyordu. Bir görüşe göre, tutuklananların büyük çoğunluğu sağ kurtulamamıştı. Diğer bir görüşe göre ise büyük çoğunluğu sağ kalmıştı.

24 Nisan 2008 tarihli *Taraf* gazetesinde, bu Ermeni aydınların isimlerini içeren bir liste yayımlandı. Listeyi incelediğimde, bu insanların başına gelen-

1 Taner Akçam, “Fail-i meçhul aydın kırımı olarak 24 Nisan”, <http://marksist.org/haberler/11086-fail-i-mechul-aydin-kirimi-olarak-24-nisan> (16.04.2013)

ler konusu soru işareti olarak aklıma takıldı; araştırmaya başladığımda akıbetleri hakkında ortada derli toplu fazla bilgi olmadığını gördüm. Bu aydınların kim oldukları, meslekleri, görevleri ve kaderleri hakkında elime geçen, ilgimi çeken bilgileri not almaya başladım. Bu bilgileri daha da geliştirerek bir araya getirip kitap halinde yayımlama düşüncesi işte böyle ortaya çıktı.

Nihayet 24 Nisan 2009 tarihli *Agos* gazetesinde, Gomidas Enstitüsü Müdürü tarihçi Ara Sarafian'ın çeşitli kaynaklara ve belgelere dayanarak hazırladığı, 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanan aydınların bir listesi daha yayımlandı. *Agos*'un verdiği bilgiye göre ilk defa yayımlanan bu listeyi güvenilir buldum ve çalışmalarımı bunun üzerinde yoğunlaştırdım.

Konu üzerinde çalışırken, önüme gelen kaynaklar ve bilgiler Krikor Zohrab'ı tanımama vesile oldu. Böylece, esas hedefimden bir süre için ayrıldım ve bu değerli Ermeni aydınını keşfetmek üzere yaptığım çalışma ortaya çıktı.²

Daha sonra esas konuma, 24 Nisan 1915'e döndüm ve herhalde arzu ettiğim sonuçlara, gerçeklere ulaştım. Yapılabilecek benzer araştırmalarla her zaman farklılıklar olabileceğini öngörüyorum. Ancak çok fazla bir farklılık olması ihtimalini de uzak buluyorum. Değişik kaynaklara, özellikle Ermenice yazılı eserlere dayanarak, daha geniş ve açıklayıcı çalışmalar yapılabileceğini ve yapılmasından da büyük memnuniyet duyacağımı ifade etmek istiyorum.

24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanan Ermeni aydınlarının sayısı konusunda çok farklı rakamların telaffuz edildiğini biliyorum. Bu konuda gelebilecek sorulara baştan bir yanıt vermek gerekiyor. Bu araştırma, 24 Nisan 1915 ve sonrasındaki yakın zamanda İstanbul'da tutuklanıp Çankırı ve Ayaş toplama merkezlerine götürülen Ermeni aydınlarıyla sınırlı. Örneğin, 2 Haziran 1915'te tutuklanan, ancak doğrudan Diyarbakır yoluna çıkarılan milletvekilleri Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan bu araştırma ve sayıya dahil değildir. Buna karşılık 22 Haziran 1915'te İstanbul'da tutuklanıp Çankırı'ya götürülen şair ve yazar Rupen Sevag araştırmanın kapsamındadır.

24 Nisan 1915 gecesini yapılan operasyonun boyutunu anlamak için şöyle bir karşılaştırma yapmak yanlış olmaz: İstanbul polisi, o gece elinde tutuklanması gereken çok sayıda ismin yer aldığı bir listeyle sokaklara dağılıyor ve bu isimlerden yaklaşık 200'üne ulaşıyor. Bir gecede tutuklanan Ermeni aydınlarının sayısını bugünkü rakamlara getirirsek: 1915 yılında 900.000 nüfuslu bir şehir olan İstanbul, bugün 13 milyon olduğuna göre, bir gecede tutuklanan 200 kişi, bugünün rakamlarıyla yaklaşık 2.900 kişiye tekabül etmektedir. Mekanik bir bakış gibi görünebilir ama olayın boyutunu anlamak için uygun bir yaklaşım kanımca; sadece İstanbul'da 2.900 kişinin tutuklandığı

2 Nesim Ovadya Izrail, *Krikor Zohrab-1915 Bir Ölüm Yolculuğu*, Pencere Yayınları, 2011.

ğı bir gecelik operasyon varsayımıyla bile olayın büyüklüğünü hayal etmek mümkün olacaktır. Yakın tarihimizde, darbe günlerinde yapılanlar da dahil, İstanbul'da bu çapta bir operasyonun bir gecede yapılmasının zorluğu kolay anlaşılabilir. Eldeki tüm polis kayıtlarına rağmen, doğru dürüst bir milli istihbarat örgütünün olmadığı 1915 yılı koşullarında, tutuklanacak Ermenilere ait listenin oluşturulması için aylar önceden hazırlık yapıldığı da kolaylıkla görülebilir. Ülkenin bir dünya savaşının içinde olduğu, aynı anda birçok cepheye askerî harekâtların yaşandığı, Çanakkale Boğazı'nın her an düşman tarafından geçilmek üzere olduğu ve başkentin işgal edilme ihtimalinin çok yüksek olduğu koşullarda, İstanbul polisinin bu operasyonda oldukça başarılı olduğunu teslim etmek gerek.

Böylesi büyük bir tutuklama operasyonu, "ayaklanma hazırlıkları" içinde olan bir kısım Osmanlı vatandaşına karşı yapılırken, bir direnişle karşılaşma ihtimali de düşünülebilir. Ancak polis 200 Ermeni vatandaşı tutuklarken hiçbir ses veya itirazla karşılaşmıyor. Tutuklananlardan hiçbirisinin evinde bir silah bile bulunmuyor; hiçbir kayıta, belgede, araştırmada, "terörist"lerin yanlarında veya evlerinde silah bulunduğu dair bilgi yok.

Ermeni meselesini ele alan araştırmaların pek çoğu tarihi süreci geçmişten alarak 1915'lere getiren bir tarzda yazılmıştır. 1915'i anlatabilmek için olayları başlangıcından, 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan başlayarak ele almak alışkanlık haline gelmiştir. Tarihin yeniden yazıldığını düşündüğümüz zaman bu anlaşılabilir bir şeydir. Bense çalışmamda bu kronolojik üslubu kullanmadım. Arzu eden okuyucunun başka kaynaklardan ulaşabileceği bilgileri dışarıda tutarak, tarihi neredeyse 1915'te başlattım.

Seçtiğim konuyu detaylarına inerek ele aldım. Buna karşılık "Soykırım vardır, yoktur" tartışmasına girmedim. Gerçek olduğuna kanaat getirdiğim tabloyu ortaya çıkarma çabasına ağırlık verdim. Tarihten kaçmadan, araştırmalarım sonunda öğrendiğim tarihte neler olup bittiğini kaleme aldım. Bu tarihin içinden, İttihat ve Terakki'nin ve onun derin devleti olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın derin uygulamaları ortaya çıktı.

Bu çalışmayı, 1915-1916 yıllarında yaşanan büyük trajedinin içinde bir bölüm olarak ele aldım. İstanbul'da başlayan tutuklamaların Çankırı ve Ayaş'taki devamında takibini yaptım. Bu takip beni, Çankırı ve Ayaş'a yakın olan, operasyonun yönlendiği ve yönetildiği ikinci önemli merkez Ankara'ya kadar götürdü.

Okuyucuların muhtemel çoğunluğu, 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanan Ermeni aydınlarının kaderinin Çankırı ve Ayaş'ta sona erdiğini düşünmektedir. Halbuki gerçek, bu aydınlardan öldürülenlerin yollarının önemli oranda Ankara'dan geçtiği ve cinayet mahallerinin bu kentin güneyinde, kuzeyinde, batısında veya doğusunda, 3-6 saat yürüme mesafesinde bulunan

ıssız vadiler, ormanlık bölgeler olduğudur. 1914 yılı nüfusu 85.000'ken, bugün 5.000.000'a yaklaşmış olan Ankara şehrinin yayıldığı yeni alanların 100 yıl önceki cinayet mahalleri olduğu görülmektedir.

Ankara'daki siyasi gelişmeler, Çankırı ve Ayaş'taki tutukluların kaderini belirlemiştir. O nedenle, İstanbul'da 24 Nisan 1915'le başlayan olayın gelişmelerini aydınlatması bakımından, Ermenilerin yaşadığı trajedinin Ankara'daki detaylarını da ele aldım. Burada ele aldığım olayları, sadece Ankara merkeziyle sınırlı tuttum. Ankara Vilayeti'ne bağlı Yozgat, Kayseri ve benzeri diğer yerleşimlerdeki olayları dışarıda bırakarak sadece Ankara merkezinde yaşayan Ermenilerin başına gelenleri anlattım. Kitabın alt başlığı olan "İstanbul, Çankırı, Ayaş ve Ankara" dörtlüsü bu şekilde oluştu.

İstanbul'dan tutuklanarak Çankırı ve Ayaş'a götürülen Ermenilerin öldürülmesinde fiili organizatör olarak Ankara Vali Vekili Atıf Bey'in ismi ön plana çıktı. Dolayısıyla Cumhuriyet döneminin de bir siyasal figürü olan Mustafa Atıf Bayındır'ın ismi ve Ermenilerin katledilmesindeki rolü biraz daha detaylı olarak ele alındı.

Araştırmamda resmî belgelerden, yaşayanların anılarından yararlandım; yazılı ve sözlü her şeyden iz sürerek, parça parça bilgileri mantık çerçevesi içinde yoğurarak 100 yıl önceki bu olayı bir bütün haline getirmeye çalıştım. Osmanlı belgelerinden eksik kalan bilgileri, tanık Ermenilerin anılarıyla tamamladım. Aynı şekilde Çankırı ve Ayaş'tan sağ kurtulanların anılarındaki açıkları, Osmanlı belgelerinden elde ettiğim bilgiler doldurdu. Belgeler, arşivler ve anılar konusunda, tarihçilerin birbirlerine yaptıkları suçlamaların abartılı iddialar olduğu kanaatine vardım. Mesela, "Mavi Kitap"ta³ yazılı olan ve bazı tarihçilerin propaganda malzemesi olduğunu iddia ederek reddettikleri konuları, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne ait belgelerin doğruladığını tespit ettim. Elbette bu konuda alınması gereken önemli mesafeler bulunmakta ancak mevcut malzemeyle dahi tarihî gerçeklerin ortaya çıkmasının önünde bir engel olmadığını gördüm.

Bu çalışmanın sınırları dahilinde Osmanlı arşivleri için yaptığım şu tespiti kısaca belirtmekte de yarar görüyorum: Osmanlı belgeleri içinde Ermeni aydınlarının öldürülmesini konu alan belgeler mevcut değil veya ben ulaşamadım. Genel olarak, tutuklu Ermenilerin öldürüldüklerini teyit eden arşiv belgeleri yok. Çankırı'da çok sayıda Ermeni aydınının kaderini belirleyen emirlere ait belgelerin izlerine ancak dolaylı bir şekilde ulaşabildim ama sadece izine ulaşabildim, kendilerine değil. Buna karşılık Ayaş'la ilgili olan belgelerin izine dahi rastlamadım.

Ayaş'taki Ermeni tutuklular için esas olarak iki toplu katliam yapılmıştır.

3 James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, çev. Ahmet Güner, Pencere Yayınları, 2005.

Anlatılardan birincisinde 30, ikincisinde 27 kişinin katledildiğini öğrendiğimiz olaylar hakkında resmî hiçbir belge veya iz bulamadım. Adeta Ayaş'taki Ermeni tutuklular buhar olmuştur. Durum böyle olunca, bazı araştırmacılar da pekala Ayaş'taki tutukluların savaş sonuna kadar yaşadıklarını ve daha sonra serbest bırakıldıklarını iddia edebilmiştir.⁴

10 Mayıs 1915'te İstanbul'dan gelen emir üzerine, 16 Mayıs 1915 tarihli olarak "Ayaş'ta mevkuf Ermenilerin isim, künye, sanat ve İstanbul'daki ikametlerini havi defterin" hazırlandığı ve Dahiliye Nezareti'ne takdim edilmiş olduğu, ancak listenin kayıtlar içinde olmadığı arşiv belgelerinden açıkça görülebilmekte.⁵ Yine 31 Ekim 1915 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin "Ayaş'a gönderilip de vilayet ve mülhakatında [merkeze bağlı yerlerde] kalanlar ile Ayaş'da mevkuf olarak bulunup Diyarbekir ve Zor'a [ölüm] sevk olunan Ermeniler'in isim ve hareket tarihlerinin bildirilmesi"ni istediğini biliyorum.⁶ Ancak Ankara Vilayeti'nin bu emre verdiği cevabı bulamadım.

Çankırı'daysa değişik arşiv belgelerinde izlerini görebildiğimiz iki toplu katliam ve serbest bırakma olayının esas belgeleri mevcut değildir. 29 Haziran 1915 ve 4 Ağustos 1915 tarihli olarak Dahiliye Nezareti'nin emirleriyle ölüme gönderilen Ermeni tutuklulara ait belgelere ulaşamadım. Bu eksik belgelerin, İttihatçı liderler tarafından imha edildiği söylenen belgeler olduğu düşünülebilir.

Ermeni meselesini ele alan araştırmaların ortak bir paydası olarak; genellikle Ermeni toplumu içindeki çelişkilerin yeteri kadar işlenmediğini tespit ettim. Bu çalışmada, devrimci adı verilen ve sesleri en fazla çıkanların yanında, devrimcilere karşı olan, onları Ermeni toplumu için zararlı olarak gören, sayısı ve gücü önemsenecek kadar çok olan, belki de Ermenilerin "Millet-i Sadıka" yüzünü oluşturan kesiminin de varlığına işaret ettim, görüşlerine yer verdim. Özellikle İstanbul Ermenilerini anlatırken, Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkileri bulunan bu kesimi ele almamak, ihmal etmek çalışmanın eksik olmasına neden olurdu.

Çalışmanın hazırlanmasında temel kaynak olarak Teotig'in Nisan 1919'da İstanbul'da Ermenice yayımlanan *11 Nisan Anıtı* isimli kitabının Belge Yayınları tarafından Nisan 2010'da Ermenice-Türkçe olarak yayımlanan ikinci baskısını aldım. Çok önemli, farklı tespitlerim olmadıkça, Teotig'e ve verdiği bilgilere sadık kaldım. Bu çalışma, Teotig'in verdiği bilgilerin İstanbul özelinde genişletilmiş bir hali olarak da kabul edilebilir. İkinci önemli kaynağa Krikor Balakyan'ın anılarından oluşan *Armenian Golgotha* isimli kitabıdır.

4 Yusuf Sarımay, *24 Nisan 1915'te Ne Oldu?*, Ideal Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 194, 195.

5 10 Mayıs 1915 BOA. DH. ŞFR. 52/297; 16 Mayıs 1915 BOA. DH. EUM. 2. Şb. 7/5.

6 31 Ekim 1915 BOA. DH. ŞFR. 57/216.

Özel isimleri kullanırken, İstanbullu yazar ve araştırmacı Teotig'in kullandığı Ermeniceyi, yani Batı Ermenicesini esas aldım. Dolayısıyla yerli ve yabancı literatürle bu anlamda ortaya çıkacak farklılıkları baştan kabul ettim.

Kitabın oldukça geniş bir biyografik yanı da bulunduğunu, çok sayıda kişi ismi nedeniyle okuyucunun kafasının karışacağını biliyorum. Çalışmanın yönünü değiştirebileceği düşüncesiyle, 24 Nisan 1915'de tutuklanan Ermenilerin dışında kalan ve adı geçen her ismin biyografisini vermek yoluna gitmedim.

Bu kitaba katkı sağlayan, 24 Nisan 1915 kurbanlarından şair Rupen Sevag Çilingiryan'ın yeğeni Hovhannes Çilingiryan'a saygı dolu teşekkürlerimi sunuyorum. Sayın Çilingiryan, koleksiyonunda bulunan, Rupen Sevag'ın Çankırı'dan karısına yolladığı mektupların suretlerini çıkarıp bana göndererek beni çok mutlu etti.

Araştırmacı ve yazar Sait Çetinoğlu da sahip olduğu bir kısım belgeyi benimle paylaşarak, çalışmama destek oldu.

Kitabımı okuyup, hata ve kusurlarımı düzelten, Osmanlıca çevirileri ve önerileriyle destekleyen, değerli eleştirmen-yazar dostum Nevzat Işıltan'ın ve sevgili kızım Meri İzrail Kohen'in katkılarını unutmak imkânsız. Kitabı Ermenice ifadeler açısından inceleyerek, beni bu konuda huzura kavuşturan Pakrat Estukyan'ı; eleştiri ve düzeltmeleriyle kitabıma değer katan, arzu etmediği için ismini burada açıklamadığım 60 yıllık bir dostumu da atlamak mümkün değil. Son olarak, çalışmam sırasında bana destek olan sevgili eşim Alis'e teşekkürümü okuyucuların huzurunda belirtmem gerek.

Severek yaptığım bu çalışmamın okuyucular için de toplumsal barış konusunda bir mesaj olmasını diliyorum.

NESİM OVADYA İZRAİL

Ağustos 2013

GİRİŞ

Çankırı'ya götürülecek İstanbullu Ermeni aydınlarından oluşan kabile, 26 Nisan 1915 Pazartesi günü öğlen saatlerinde Ankara tren istasyonundan yola çıktı. Bozuk yollarda, oldukça kötü koşullarda, mal taşımak için kullanılan at arabaları üstünde yapılan yolculuktan sonra ilk mola yeri Ravli'ye vardıklarında saat öğleden sonra dört olmuştu.

Yokuş aşağı taşlık bir yolu indikten sonra Ravli Han mola yerine ulaştılar. Kısa süren uçurum tehlikesinin hemen ardından, bir saniye bile beklemeden herkes arabalardan aşağı inerek iki katlı, herhangi bir mimari tarzı olmayan Ravli Han'a doğru yürüdü. Binanın ne ön girişinde ne de ön cephesindeki pencerelerinde süs vardı; hatları bir cetvelle çizilmiş gibi basitti. Her iki kattaki odalara da bahçeden ışık ve temiz hava girdiği belli oluyordu. Ravli Han, insanların yerleşimi için yapılmış bir binadan çok bir kaleye benziyordu. Hırsızlar ve haydutlara yataklık etmek üzere hizmet veren binalar gibiydi. Duvarların rengi beyaz olmalıydı ancak rutubet nedeniyle şu veya bu köşede görünen çok renkli küfler, itici bir siyaha dönüşmüştü. Güneşin altında parlayan odunsu çayırılarıyla çevresi hoştu. Ağaçları yavaşça sallayan bir esinti vardı ama biraz sonra rüzgâr ağaçları sarhoş gibi sallayacak kadar hızlandı. Gecenin soğuk olacağına dair hiçbir belirti yoktu. Günün o saatinde hava sıcak ve hoştu, rüzgâr rahatsız etmiyordu.

Kafiledeki tutuklu Ermenilerin çoğu çimenlere uzanarak ya da bir ağaca yaslanarak, ciğerlerine temiz havayı çekiyorlardı. Bazıları bir yandan ağrıyan kaslarını keyif sesleriyle ovarken bir yandan da ağrılarından dolayı hükümetin adamlarını hedef alan küfürler savuruyorlardı. Kemiklerinin yuvalarından çıktıkları ve yerlerine dönmelerinin zaman alacağı gibi bir his vardı çoğunda.

Askerler de atlarından inmişler, yolun sol tarafında atları üzerinde bekleyen subaylarına doğru ilerleyerek yavaş yavaş küçük gruplar halinde toplanıyorlardı. Hanın arka tarafındaki ormana doğru uzanan uzun yoldaki kalın duman ve dağınık birkaç bahçe, burada bir köyün olduğuna işaret ediyordu. Görüntüye girmeyen bu köy muhtemelen Ravli köyü¹ olmalıydı.

Ermeni tutukluların çoğunluğu o sırada handaydılar. Dışarıda neredeyse yirmi kadar insan vardı. Bazısı ağaçların altında uzanmış, diğerleri de etrafta dolaşıyorlardı. O sırada rüzgâr biraz hızlandı, ancak havanın hoşluğu devam etti.

Atların ve arabaların bulunduğu yönden büyük bir gürültü gelmeye başladı. Susayanlardan bazıları da o tarafa su almak için gitmiş, ancak elleri boş dönüyorlardı: “Eğer su almaya gidiyorsanız, gitmeyin. Herhangi bir şey almak mümkün değil.”

Jandarmalarla arabacılar arasında büyük bir tartışma patlak vermişti. Su akışı sınırlıyken, her biri önce kendi atlarına su vermeye çalışıyordu. Hareketli tartışma bu nedenle başlamış görünüyordu. Bir süre için şaşkınlıkla etrafta duranlardan Armen Doryan ve Mihran Pastırmacıyan, devam eden tartışmadan yararlanarak, suyla dolu kötü bir kovayı alıp getirmek üzere yavaşça harekete geçtiler. Yervant Çavuşyan, hanın içinde büyük bir varil su bulunduğunu, ancak bazıları onun kötü koktuğunu söylemişti. Han sahibinin temin ettiği bardaklar da kirli gözüküyordu, bu nedenle oradan içmeyi reddetmiş ve daha iyi su içebilmek bazı kişilerle birlikte dışarı gelmişti. Bu insanlar arasında en sabırsız Gomidas² Vartabed³ oldu. Temiz suyu görünce mutlulukla haykırdı. Başını ileri doğru bükerek, heyecanlı anlarında yaptığı gibi ellerini ovuşturarak, yerinde hoplamaya başladı. Dünyada suyla dolu başka kova yokmuş gibi köpüklü suya gözlerini dikti.

Kovadan su içmek bir sorundu. Zira biraz su almak için bir bardak bile yoktu ortalıkta. Ovuşturmaktan siyaha dönmüş, üstünde bir eldiven varmış izlenimi veren ve uzun süreden beri yıkanmamış ellerini de kullanmak istemiyorlardı. Suyu içebilmesi için kovayla Vartabed’in ağzına dökmek en uygun yoldu.

Diğerleri onun için kovayı kaldırdı. Tam Vartabed kovaya yaklaşıp iki eliyle tuttuğu sırada kimse fark etmeden atlı bir jandarma gruba doğru dört-nala yaklaştı. Atından eğilerek sert bir hareketle Pastırmacıyan ve Doryan’ın

1 Bugünkü adıyla, Ankara’nın ilçelerinden Akyurt. İlçe, Ankara-Çankırı-Kastamonu karayolu üzerinde olup, Ankara’ya 32 kilometre uzaklıkta, Esenboğa Havalimanı’nın bitişiğindedir.

2 24 Nisan 1915’te İstanbul’da tutuklanan ünlü müzikolog ve din adamı. Gomidas’ı ileride daha detaylı ele alacağız.

3 Vartabed, Ermeni Apostolik-Gregoryen Kilisesi’nde, evlenme yasaklı olan ruhbanlık mertebesidir. Rahibin bir üstü, piskoposun bir altı olan rütbedir. Daha sonra piskopos, başpiskopos, patrik gelir.

elinden kovayı aldı. Şans eseri, metal ağır kova, ne Gomidas'ın ne de bir başkasının başına çarptı. Ancak Gomidas epeyce korkmuştu. Birkaç adım geri çekildi ve daha fazla saldırıdan korunmak için sağ koluyla başını sardı. Yüzüne sıçrayan sularla sakalından aşağıya doğru sırılsıklam oldu. Onun hemen yanında duran Yervant Çavuşyan da ıslanmıştı. Olay çok hızlı gerçekleşti, kimse ne olup bittiğini tam olarak anlayamamıştı. Kova yerdedi, boştu ve bütün bakışlar onun üzerindeydi. Gomidas sadece şaşırılmıştı. Taşa dönüşmüş gibi hareketsiz durdu. Yüzünü kurulaması için arkadaşlarının uzattığı mendili de fark etmedi. Gözlerinde korku değil, ansızın gelişen olaya hayret eden bir ifade vardı ve jandarmadan gözlerini alamıyordu. Olayı fark eden İbrahim Efendi⁴ apar topar yaklaşık jandarmayı durdurdu. “O kovayı neden alıyorsun?” diye sordu. Jandarmanın “Hayvanlarımıza su vereceğim” cevabı üzerine, “Evela bu hayvanlara” diye bağırarak İbrahim Efendi, kovayı yere bırakmasını emretti.

Bu, yetkili birinin ses tonuydu. Jandarmaya söylediği bu sözler tutuklulara yönelik değildi. Kolaylıkla “Evet bunlara” diyebilirdi. Bilerek hakaret etmek için bu kelimeyi kullandığını hiç kimse düşünmüyordu. Osmanlı Türk yetkililer, eğitim ve nezaket eksikliğinden ya da alışkanlıkla bu tarz kelimeleri sık kullanırlardı. Üstlerin astlarıyla kullandığı veya bir eksiklik fark edince çalışanlara hoşnutsuzluğunu ifade etmek için kullanırlardı.

Jandarma ağzında her zamanki anlaşılmaz iniltisiyle ayrıldı. Ayrılırken küfürleri dişlerinin arasında kaldı. Gözden kaybolana kadar, Gomidas'ın gözleri onun üzerinde sabitlenip kalmıştı. İbrahim Efendi, elinde boş kovayla meydana doğru yürüdü. Jandarmalarla arabacılar arasındaki tartışma sona ermişti. Onun emriyle, arabacılar mevcut altı kovadan dördünü, susuzluklarını gidermeleri için tutuklulara getirdiler. Doğal olarak tutuklular acele ettiler. Hanın içindeki bakkalda buldukları ilkel bir kepeçle suyu içmek, kovayla içmekten daha kolay oldu. Kepeçyi sabun kullanmadan yıkamışlardı. Ancak ilerleyen günlerde, dünyanın kiriyle Ravli köyü mola yeri bir kâbus olacaktı.

Biraz önce harareti en fazla olan Gomidas'a suyun ilk kepeçesi teklif edildi. Reddetti ve sessizce hana girdi. Gözlerindeki bakışlar onu izleyenleri sıkıntıya sokmuştu. Hana girdikten sonra tek kelime etmedi. Ruhunda jandarma korkusu filizlenmeye başlamıştı ve herkesin ortak kanaati sinir sisteminin bozulduğu yönündeydi. Gece ve ertesi gün boyunca bu durum kronik bir hal aldı...⁵

4 İbrahim Bey, 24 Nisan 1915'te İstanbul Merkez Hapishanesi Müdürü'ydü.

5 Aram Andonian, *Exile, Trauma and Death-On the road to Chankiri with Komitas Vartabed*, Gomidas Institute-Tekeyan Cultural Association, 2010, Londra, s. 124, 135.

Birinci Kısım

24 NİSAN 1915'E GİDEN YOL

Ermeniler: Osmanlı milliyetçiliğinden reform taleplerine

Ekim 1911'de İtalya, Trablusgarp'tan başlamak üzere, Osmanlı toprağı olan Libya'nın bütün önemli yerleşim yerlerini işgal etmişti. Osmanlı halkı, topraklarına yapılan bu saldırıya karşı tepkiliydi. Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti'nin tepkisi de milliyetçi Türk ve Müslümanlarınkinden farklı değildi. Cemiyet, 26 Kasım Pazar günü biri Beyoğlu'nda, diğeri İstanbul'da¹ olmak üzere İtalya'ya karşı iki miting hazırlığına girişti, sıkıyönetim nedeniyle mitingler için müsaade almak üzere müracaatını yaptı.²

1907'de Abdülhamid'e karşı başlayan İttihat ve Terakki'yle Taşnaksutyun arasındaki işbirliği başarılı bir sonuç elde etmiş, 1908 Temmuz'unda meşruti anayasanın ilan edilmesini sağlamıştı. Ancak serbest seçimler, Osmanlı Meclisi Mebusanı'nda yeni yasaların çıkarılması, 31 Mart askerî darbesi gibi önemli kavşaklarda devam eden bu işbirliği, zamanla aşınmış ve nihayet Ermeni halkının sorunlarına çözüm üretme konusunda bir ilerleme sağlanamaması nedeniyle 1911'de tarafların açıklamalarıyla sona ermişti. İki fırka arasındaki ittifakın sona ermesi her şeyin sonu değildi. Genel olarak Osmanlı Devleti'nin, özel olarak da Ermeni milletinin içinde bulunduğu sorunların çözümü konusunda ortaklık bozulmuştu ama İtalyan saldırısı karşısında, her iki cemiyetin milliyetçi tepkileri ve tutumları benzerdi.

Bir yıl sonra Balkanlar'da kazan kaynamaya, Makedonya'da ayaklanmalar gelişmeye ve Osmanlı'ya karşı isyan sesleri duyulmaya başladığında baş-

1 İstanbul'un Avrupa yakasında Haliç'in kuzeyi ve çoğunluk gayrimüslimlerin yaşadığı yer için "Beyoğlu", buna karşılık Avrupa yakasında Haliç'in güneyi (sur içi) ve çoğunlukla Müslümanların ve Osmanlı bürokrasisinin yaşadığı yer için de "İstanbul" kullanılıyordu.

2 *İkdam*, 23 Kasım 1911. (Akt. *Toplumsal Tarih*, Kasım 2011, s. 7)

kentte yükselen milliyetçi tepkileri verenlerin içinde İttihatçılar birinci sırada, Ermeni siyasilere de ikinci sırada yer alıyordu.

1912 yılı Ekim ayının ilk günlerinde, sıkıyönetime ara verilmesiyle, İstanbul'da sivil göstericiler Balkanlar'daki uyanışı ve Osmanlı'ya karşı ayaklanmayı protesto ediyordu. Balkanlar'dan gelmekte olan fırtınaya karşı 3 Ekim'de Darülfünun Talebe Cemiyeti önderliğinde on bin kişinin katıldığı bir gösteri düzenlemişti. Ertesi gün Sultanahmet'te yapılan ve muhalefette olan İttihatçıların körüklediği, aşırı milliyetçi, ırkçı ve savaş yanlısı gösteride yükselen sloganlar ve konuşmalarda geçen sözlerden bazıları şöyleydi: "Harp, harp isteriz", "Daha dün karnını doyurduğumuz bu köpeklerin kulaklarını çekeceğiz", "Bu Balkan köpekleri İslamı çiğniyor", "Altı asırdır zaferlerin ihtişamını taşıyan bir imparatorluğa, onları hâlâ ayaklarımızın dibinde yatan köpeğin sırtındaki pireler gibi ezebilecek bir imparatorluğa leke sürüyorlar", "Çok yaşa İttihad", "Kahrolsun Yunanistan!", "Yunan, başını eğ, hürmet et", "Sofya'ya! Sofya'ya!".

İttihatçıların başını çektiği bu eylemlere kürsüye çıkarak yaptıkları konuşmalarla destek veren, partili veya partili olmayan Ermeni göstericiler arasında, *Sabah* gazetesi başyazarı ve o günlerde hükümette bulunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi Diran Kelekyan, İttihatçı mebuslar Bedros Halacyan, Hagop Boyacıyan ve Sivas'tan seçilmiş Taşnak mebus Doktor Garabed Paşayan Han gibi isimler de bulunuyordu.

Sabah gazetesi başyazarı Diran Kelekyan, kürsüden yaptığı konuşmayı ertesi gün gazetede ki köşesinde de yayımlamıştı. Kelekyan savaş istemediğini, ancak hem gelecekte güçlü esaslara dayanan bir barışı sağlamak için hem de Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki hedeflerini gerçekleştirmek için fırsattan istifade etmesi gerektiğini söylemişti.³

Taşnaksutyun Cemiyeti adına kürsüye çıkan ve Ağustos ayında feshedilen Meclis-i Mebusan'ın Sivas mebusu Paşayan Efendi ise "yöneticisi olduğu heyet her ne kadar bir sosyalist cemiyeti olarak esasen harp aleyhtarı ise de haksız yere vatana vuku bulacak bir tecavüz üzerine kendilerini zorunlu olarak bu prensipten dönmeye mecbur ve harbe taraftar olacaklarını" ifade etmişti.⁴

Sultanahmet Meydanı'na bakan Merkez Cezaevi'nde bulunan ve çoğu görevdeki hükümete muhalif İttihatçılar, pencerelerden attıkları sloganlarla göstericilere destek veriyorlardı.

Ermeni konuşmacılardan Diran Kelekyan ve Garabed Paşayan, iki buçuk yıl sonra, Makedonya için istenen hakların benzerlerini talep ettikleri için 24

3 Diran Kelekyan, "Hitabe-i Harp, Devlet-i Osmaniye'nin Hudut-u Tabiisi Tuna Boyudur", *Sabah*, 5 Ekim 1912 (Akt. Nilüfer Uğraş, *Osmanlı Basınında Balkan Savaşları Sırasında Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Siyasal Gelişmeler*, Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.)

4 *Tanin*, 5 Ekim 1912 (Akt. *Toplumsal Tarih*, Ekim 2012, s. 9.)

Nisan 1915'te aynı cezaevine girecek ve ilerleyen aylardaki katliamlarda yaşamlarını kaybedeceklerdi...

Yakın gelecekte önce Dahiliye Nazırlığı, sonra Sadrazamlık yapacak ve 1915-1916 yıllarında Ermeni tehciri ve kıyımının baş mimarı olacak Talat Bey'in de yer aldığı bu eylemde göstericiler karşı çıktıkları konulardan birisini "Kahrolsun 23. madde" sloganıyla ifade ediyorlardı: Makedonya'daki isyan karşısında, hükümet Rumeli'de ıslahat yapılması için karar almış ve bu amaçla 1880 yılında hazırlanmış Vilayetler Kanunu'nun 23. maddesini uygulayacağını açıklamıştı. Vilayetler Kanunu'nun bu maddesinin uygulanması halinde Avrupa, Hıristiyan halkın kefilisi olarak müdahalede bulunacaktı. Ancak İttihat ve Terakki'nin önderlik ettiği milliyetçi göstericiler bu maddenin uygulanmasına karşı "Avrupa'dan müdahale istemiyoruz" diye seslerini yükseltiyorlardı. Bu seslerin içinde Ermeniler de vardı.⁵

Başta Makedonya olmak üzere, Osmanlı'nın Balkan topraklarında yaşayan Hıristiyan ahalisinin talepleri şunlardı:

"Her ulusun Osmanlı meclisinde nüfuslarıyla orantılı üye bulundurması, Hıristiyanların oturdukları vilayetlerdeki meclislere alınmaları, Hıristiyan cemaat okullarının devlet okullarıyla eşitliğinin kabulü, Hıristiyanların kendi bölgelerinde askerlik yapmaları, Hıristiyan subayların komutası altında bulunmaları, Hıristiyan subay yetişinceye kadar Hıristiyanların askere alınmaması, Hıristiyanların oturdukları vilayetlere Büyük Devletlerce onaylanmış İsviçreli ya da Belçikalı valiler atanması, bunların yanında isteklerin denetimi için seçilmiş genel meclislerin bulunması."⁶

Bu taleplere İttihatçı eylemcilerle birlikte karşı çıkan Ermeni konuşmacıların bir bölümü, fazla değil, bir yıl sonra benzer talepleri Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeni halkı için ileri süreceklerdi. Gelişmelerin sonunda, Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında 8 Şubat 1914'te imzalanacak, Ermenilerin yoğun yaşadıkları Doğu Anadolu'daki altı vilayeti kapsayan antlaşma esas olarak yukarıdaki taleplerin aynısına cevap veriyordu.

"Doğu Anadolu'da Ermenilerin yoğun yaşadığı altı vilayet (Erzurum, Trabzon, Sivas ve Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır) iki bölgeye ayrılacak ve her bölgenin başına birer yabancı genel müfettiş getirilecek; bu müfettişler bölgelerinde idari ve adli denetleme yapacak; bölgede resmî dairelerde Ermenice ve diğer yerel diller kullanılacak; her cemaat kendi okullarına sahip olacak; herkes askerlik görevini yaşadığı yerin bağlı olduğu müfettişlik sınırları için-

5 Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan, Aras Yayıncılık, 1999, s. 199.

6 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 203, 204.

de yapacak; yerel meclislere Ermeniler de nüfuslarıyla orantılı olarak katılacak; Van ve Bitlis'te bu oran, yapılacak sayıma kadar, yarı yarıya olacak; Ermeni okullarına da Ermenilerin ödediği vergi oranında eğitim için pay verilecek; Hamidiye Alayları ordu bünyesine alınarak lağvedilecek; Ermenilerin ellerinden alındığı ileri sürülen topraklar genel müfettişlerin gözetimi altında bir çözüme kavuşturulacak.”

Alman hayranlığından, Alman boyunduruğuna

Bu antlaşmanın görünmeyen, ancak en önemli taraflarından biri Almanya'ydı. Antlaşmanın imzalanması için yapılan görüşme ve pazarlıklara Almanya, Osmanlı Devleti lehine katılmıştı.

İttihatçı Osmanlı hükümeti bu antlaşmayı istemeyerek imzalamış ve iç işlerine müdahale olarak kabul etmişti. Buna karşılık aynı Osmanlı hükümeti, 1913 yılında Alman Generali Otto Liman von Sanders başkanlığındaki askerî heyetin, imparatorluğun her tarafında artan nüfuzunu iç işlerine müdahale kapsamında görmüyordu. Aksine Alman hayranlığı Osmanlı ordusunda ve toplumda giderek artıyordu.

Nitekim Dünya Savaşı arifesinde, Alman askerî uzmanları Osmanlı ordusu içinde fiili komutanlar haline gelmişlerdi. Osmanlı askerî üniformasını da giyen Alman subay ve askerlerinin yaptığı sorumsuzluklar hoş görülüyor, hatta Osmanlı askerlerinin Alman subaylar tarafından dövülmesi gibi olaylar iç işlerine karışılması konusunda hassas İttihatçı Osmanlı hükümeti tarafından görmezlikten geliniyor, örtbas ediliyordu.⁷

Von der Goltz Paşa, 1914 yılı Şubat ayında, Türk ve Alman ileri gelenlerinin katıldığı bir konferansta Anadolu Ermenileri için düşündüğü projeyi şöyle anlatıyordu:

“Rus hükümeti bu son asırda, Türk imparatorluğu içinde yaşayan Hıristiyan vatandaşları bahane ederek, Türkiye'nin iç işlerine daima karışmış ve böylece Türkiye'nin parçalanmasına sebep olmuştur. Türkiye tebasındaki tüm Hıristiyan milletler zaten hürriyetlerine kavuştuklarından, şimdi de Rus hükümeti Ermenileri ele almış ve Balkan savaşından faydalanarak, Türkiye'yi yeniden parçalamak için gizli bir şekilde yeni bir düzenleme fikri ortaya atmıştır. Türkiye'yi yeni bir tehlikeden korumak için Rus sınırına yakın yerlerdeki, Van, Muş, Erzurum çevresinde yaşayan yarım milyon Ermeni son ve kati bir şekilde Rus sınırından uzaklaştırılıp güneye, Halep ve Akdeniz yöresine sürülmeli, bu taraflardan da Araplar Rus-Türk sınırlarına yerleştirilmelidir.”⁸

7 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, 1983, s. 86.

8 Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha-A Memoir of The Armenian Genocide, 1915-1918*, s. 23, 24.

Ermenileri imha planı İttihatçı Osmanlı hükümetinin malı mı, yoksa Almanya'nın mı tartışması artık anlamlı değildir. Her ikisinin birlikte oluşturdukları bir plan olma ihtimali az da olsa söz konusu olabilir. Ancak çıkacak Dünya Savaşı'nın kısa sürede Almanların zaferiyle sonuçlanacağına dair pembe hayaller, "Balkan Harbiyle milletin alınma sürülen kara lekenin ilk muzafferiyete temizleneceği" rüyasıyla birlikte, büyük kazançlar beklenen savaştan pay alma olasılığı İttihatçı Osmanlı hükümetini de heyecanlandırmıştı. Kaybedilen Balkan topraklarının geri alınması, uzun yıllardan beri Osmanlı hükümetlerinin en önemli sorunlarından biri olan Ermeni meselesinin halli ve doğuya doğru açılan bir Osmanlı İmparatorluğu düşünceleri bu heyecandan besleniyordu.

İttihat ve Terakki, Osmanlı Devleti'ni yeniden organize etmeye karar vermişti. Balkanlar'da yaşadığı felaketten çıkardığı ders, sorunları çözmek değil, sorunlu gördüğü Osmanlı vatandaşlarını, yani Rumları ve Ermenileri ülke topraklarının dışına sürmek oldu.

1913 yılının ikinci yarısında Trakya'da başlayan yerli Rum halkını kacıma politikası, 1914 yılının ilk yarısında Ege'de devam etti ve yaklaşık 200.000 Osmanlı Rum vatandaşının Yunanistan'a kaçması sağlandı. Boşaltıkları yerlere Balkanlar'dan gelen Müslüman muhacirler yerleştirildi.⁹ Barış zamanındaki bu uygulamalar sırasında yaşanan birçok olaya rağmen topyekün bir katliamın olmaması nedeniyle yaygın tepkiler olmadı. Burada kendilerini başarılı gören İttihat ve Terakki, gelecekte Ermenileri de aynı şekilde tehcir etmeye daha fazla inandı ve planlarını yaptı.¹⁰

Dünya Savaşı'na doğru

28 Haziran 1914'te Saraybosna'da işlenen bir suikast Dünya Savaşı'nın ilk kıvılcımı oldu. 28 Temmuz'da Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a, üç gün sonra Almanya'yla Rusya'nın karşılıklı olarak birbirlerine savaş ilan etmeleri üzerine, Osmanlı hükümeti gelmekte olan savaşta safını belirledi.

Sadrazam ve Hariciye Nazırı olan Mehmed Said Halim Paşa'nın İstanbul'daki yalısında 2 Ağustos 1914 Pazar günü, Osmanlı Devleti'yle Almanya arasında gizli ittifak antlaşması imzalandı. Alman Büyükelçisi Baron von Wangenheim'la sadrazamın yalısındaki törene katılanlar Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Meclis-i Mebusan Başkanı Halil (Menteşe) Bey'di. Antlaşmadan padişah ve hükümetteki diğer nazırların dahi ha-

9 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi-İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, 2008, s. 194, 225; Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrâkesi*, Everest Yayınları, 2008, s. 79.

10 Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, çev. Atilla Tuygan, Belge Uluslararası Yayıncılık, Aralık 2005, s. 237, 238.

beri olmadı. Rusya'yla çıkacak savaşta, Almanya'nın yanında yer almayı taahhüt eden İttihatçı Osmanlı hükümeti, Osmanlı ordusunun emir ve kumandasını da Alman askerî heyetine veriyordu.

Türk subayı üniformasıyla her tarafa yerleştirilen Alman komuta heyetleri¹¹ ve Berlin Genelkurmayı'nın isteği üzerine, Osmanlı hükümetinin bir kararı olmaksızın, sadece Enver ve Talat paşaların emriyle 2-3 Ağustos gecesi silah altına alma anlamına gelen “seferberlik” ilan edildi.

“20 yaşından 45 yaşına kadar olan aile reisleri veya bekârlar, üç günlük azıklarıyla beraber üç gün içerisinde sevkîyat noktasına müracaat edeceklerdir. Zanaatkârlar tüm iş aletlerini beraberlerinde getirmek zorundadır. Duyduk duymadık demeyin. İcabet etmeyenler Divan-ı Harb'e verileceklerdir.”

Bu çağrı, Anadolu'dan başkente gelmiş ve adresi olmayanlar için de celp çağrısı mahiyetindeydi. Emre uyarak şubelere gidenler büyük çoğunlukla ne olduğunu, niye çağırıldıklarını, harp çıktıysa kiminle ve niçin savaşacaklarını bilmiyorlardı. Herkes mahsulünü tarlada, harmanda bırakıp öylece gelmişti ve merakla olacakları bekliyordu. Ancak askere alınma işlemi haftalarca sürmüştü ve işlemi bitmeyenlere yemek verilmediğinden büyük sefalet yaşanmıştı.¹²

Binlerce Ermeni genci de bu çağrıya uyarak orduya katıldı. Ne var ki Türk, Ermeni veya başka milletlerden askere gitmeyerek kaçak duruma düşenlerin, eşkıyalığı göze alanların sayısı da az değildi. İstanbul'da sıkıyönetim ilan edildi ve asker kaçağı yakalamak üzere evlere polis baskınları başladı.

Osmanlı hükümeti, savaşın çıkacağını ve kendisinin de içinde yer alacağını düşünerek 14 Temmuz 1914 günü Harp Vergileri Kanunu'nu çıkarmıştı. Diğer adı “Tekâlif-i Harbiye” olan kanunun halk gözünde en fazla bilinen uygulaması, vatandaşın malına “el koyma” şeklinde oldu. Kanunun uygulayıcılarına “Tekalumi” adı verilmişti. Vatandaşın mağazasına, deposuna giren “Tekalumi”ler, ordunun işine yarayacağı varsayılan elbiseler, kumaşlar, iş aletleri, hububat, ilaçlar, araba ve el arabalarına el koyuyor, karşılığında ileride yapılacak bir ödemeye mesnet olması için bir makbuz veriyorlardı. Gayrimüslim azınlık bu makbuzların karşılığını hiçbir zaman almadığını beyan ederken, Türk ve Müslümanlar da çok farklı bir muameleyle karşılaşmadı.

İstanbul'da Gümüşsuyu'nda bulunan Mihran Muradyan Ağaç Sanayi Fabrikası'na, Nişantaşı'ndaki Arslanyan Ekmek Fabrikası'na, Balat'ta Değirmençiyen Biraderler ve Mahdumları Çimento Fabrikası'na ve Azapkapı'da Derunyan Çimento Fabrikası'na Harbiye Nezareti tarafından el konulması bu

11 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1918)*, c. 1, Yenilik Basımevi, 1970, s. 209.

12 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War*, New Haven, Yale University Press, 1930, s. 107, 109.

uygulamadan birkaç örnektir.¹³ El konulan işletmelerin ehliyetsiz memurların elinde çalıştırılmayıp atıl kılması veya düşük kapasitelerde işletilmesi eski sahipleri için işin en üzücü yanını teşkil ediyordu. Uygulama çok kısa zamanda mahzurlarını gösterdi. 9 Ağustos tarihli gazeteler, İstanbul'daki fırınlarda un kalmadığı, bu nedenle "Tekalif-i Harbiye" komisyonunun elinde bulunan unlardan fırınlara verdiğini yazıyordu.¹⁴ Böylece hızlı bir şekilde kıtlık, hayat pahalılığı ve stokçuluk dönemi başladı.

Halbuki 1914, tarımsal mahsul açısından Osmanlı Devleti için oldukça iyi bir sene olmuştu. Hükümet savaşın kısa sürede tamamlanacağını düşünerek, bütün erkekleri askere almış, kırsal bölgelerde tarlalarda kullanılan bütün hayvanlara ordu adına el koymuştu. Hasadın toplanması, kadınlara, çocuklara ve ihtiyarlara kalması sonucunda, parlak mahsul gerektiği gibi değerlendirilemedi. Bu da yokluk ve kıtlığın önemli sebeplerinden biri oldu.¹⁵

Gizli Osmanlı-Alman antlaşmasının imzalanmasının hemen ardından Osmanlı hükümeti önemli kararlar almaya ve adımlar atmaya başladı. Önce 2 Ağustos 1914'te dış borçların ödenmesini geçici olarak durdurduğunu ilan etti. 8 Ağustos 1914'te bütün posta ve telgraf iletişimine sansür uygulamaya başladığını duyurdu. İki gün sonra iki Alman harp gemisinin Çanakale Boğazı'na sığınmasıyla Osmanlı Devleti için savaşa doğru giden süreç işlemeye başladı. Kapitülasyonlar kaldırıldı, geçmişte imzalanan tüm antlaşmaların geçersiz olduğu açıklandı ve nihayet 14 Kasım günü Fatih Camisi'nde "Cihad-ı Ekber" ilan edildi. Osmanlı Padişahı Halife Reşad, İngiltere, Fransa, Rusya ve bunların sömürgelerindeki tüm Müslümanları, kendi ülkelerine karşı ayaklanmaya, Müslüman Osmanlı ordusuyla savaşmaya davet ediyordu.

Amacına hiçbir zaman ulaşamayan cihat ilanı sadece Osmanlı toprakları içindeki Müslümanların, düşman ülkelerin Hıristiyanlarına ve ülke içindeki Ermeni, Süryani milletlerine karşı milliyetçi ve dinci düşmanlığı yükseltmelerine yaradı. Bunun ilk işaretleri cihat ilanı yapılan gün bir grup insanın katıldığı yağma niteliğindeki eylemler oldu. "Rusya'ya ölüm" diye bağırان eylemciler, Pera'daki ithal mallar satan mağazaları ve sahibi bir Rus Ermenisi olan Tokatlıyan Otelini tahrip ettiler.

Bu taşkınlıkların yaşandığı günlerden sonra, İstanbul artık savaşın başkenti oldu. Büyük caddelerdeki gürültüler tamamen durdu. Aralık ayı başında, her günkü trafiğiyle kıyaslandığında, Galata Köprüsü ve limanı boşalmış, hareketlilik önemli ölçüde azalmış, ithalat ve ihracat tamamen durmuştu.

13 Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, c. 3, 1891-1922, İstanbul, 2004, s. 646, 660.

14 Cemal Avcı, "Tekalif-i Harbiye ile Tekalif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanımı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 31, c. XI, Mart 1995.

15 Yalman, s. 270.